Osmanlı hissiyatı taşıyan herkesi fevkalâde mütehassis edecek bir vüs'ate ulaşmıştır.

Belki de yıllardan beri, sağı ile solu ile, Batıcısı, milliyetçisi ve İslâmcısı ile hemen hemen hiç bir konuda (AB adaylığı dahil, depremler hariç) böylesine yaygın bir konsensüs, böylesine azamî müşterek bir yöneliş sergilediğimiz olmamıştı.

Duymamız gereken memnuniyet sadece bu yaygın ve yoğun 'konsensüs'le sınırlı da değil üstelik... Yapılan neşriyat ve kamuya açık tartışmalar başlıbaşına zengin ve ufuk açıcı bir literatür ve hattâ daha geniş anlama gelecek ilmî, fikrî ve zihnî bir külliyât meydana getirmiştir. İlim ve fikir hayatımız kadar, zihniyet dünyamızı ve tefekkür potansiyelimizi de besleyen son derece verimli bir faaliyete şâhid olduk. Mânasız ve mantıksız cedelleşmeler bir tarafa, ortak kazançlarımıza gölge düşürecek sevimsiz ayırımlar gözetme hamlığına iltifat etmeksizin, iyi niyetle sarfedilen bütün gayretlere, yazılan ve söylenenlerin hepsine şükran duymak hepimiz için zevkli bir vecîbe olsa gerek...

Kendi mütevazı katkılarımızın mütevazı olmayan fâillerine gelince, ilerlemiş yaşına rağmen dimağının parıltılı enerjisinden hiç bir şey kaybetmeksizin hâlâ irfânımızı aydınlatmayı fedakârlıkla sürdüren ve bizim gibi 'heveskâr'ların bıktırıcı ısrarlarını karşılıksız bırakmama külfetine katlanan muhterem **Halil İnalcık** hocamızın şahsında hepsine ayrı ayrı teşekkür etme vazîfesi ise *Türkiye Günlüğü* adına galiba bana düşüyor; hürmetle ifa etmekten iftihar duyuyorum.

20. Asır geride kalıyor, hoşça kalsın... 21. Asra ilerliyoruz, onun da hoş gelmesini ve hoşnutluk getirmesini, hoşlukla geçmesini temenni ediyoruz; ama 'temenni'nin yetmediğini de biliyoruz. Temennilerimiz doğrultusunda 'teşebbüs'e geçmek de hepimize terettüb ediyor; ferd olarak da cemiyet olarak da millet, ümmet ve insanlık ailesi olarak da...

Daha ıztırabsız bir asır ve 'milenyum' dileyerek herkesin yeni yılını ve müminlerin mübarek ramazanlarını tebrik ile bâkî selâm ve muhabbet...

Mustafa Çalık

Türk Devletlerinde Sivil Kanun Geleneği

Halil İnalcık*

Dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru büyük İslâm uleması ictihâd kapısının kapanmış olduğunu ilân etmişlerdi. İslâmiyet gerek kamu hayatını gerekse bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen, dinî temellere dayanan bir tek kanûn tanıyordu, o da Şeri'atti. Bir müslüman hükümdarı, halife olsun sultan olsun, kanûn koyucu sıfatını takınamazdı. O, ancak İslâm kanûnunun, yani Şeri'atın uygulanmasının gözetimcisi idi. Dinî ilimlerde yeterliliği yoksa, Şeri'at üzerinde herhangi bir surette kişisel bir yorumda bulunmak yetkisi yoktu. İşte bu esaslar, İslâm fıkhında tartışmasız yerleşmiş bulunuyordu. Osmanlı devletinin bir İslâm devleti olarak Şeri'atten başka bir kanûnu olmaması gerekirdi.

Gerçekte, tamamile özel koşullar altında gelişen Osmanlı devleti, Şeri'atı aşan bir hukuk düzenini geliştirmiştir. Bu yolu açan prensip ise, örf yani hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak Şeri'atın şumûlüne girmeyen alanlarda devlet kanûnu koyma yetkisidir. Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam anlamda mutlak bir mevki kazanması, devlet çıkarlarının ve bürokrasinin üstünlüğü sayesinde gerçekleşebilmiştir. İslâm devletinde bu aşamaya, daha Osmanlılardan önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletlerinde erişilmiş bulunuyordu. Şeri'at yanında kanûn ve örf, yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni, Osmanlılardan önce Türk İslâm devletlerinde yerleşmişti. Meselâ, Hindistan'da Türk Delhi Sultanları (1206-1412) Şeri'at yanında **zavâbit** denilen devlet kanunları çıkarmışlardır. Aşağıda ilkin örfü tanımlamaya çalışacak, sonra bunun Türk devlet geleneğine nasıl bağlı olduğunu inceleyeceğiz.

İlkin belirtmek gerekir ki, bugün anladığımız gibi "örf ü âdet" anlamında örf, Osmanlılarda daha ziyade örf-i ma'rûf, veya sadece âdet tâbirile gösterilmiştir. Örf tâbiri (bazan örf-i sultânî şeklinde), hükümdarın, toplumun hayrı için Şeri'atın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanûnları (lex principis) gösterir. Fâtih devrinin irade adamı ve müverrihi Tursun Beg'e göre, "nizâm-ı âlem" için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama "siyâset-i sultânî

*Prof.Dr. İnalcık, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir.

ve yasag-i pâdişahî derler ki, urefâmızca ona örf derler". Osmanlılar, doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, genel ehl-i örf tâbiri altında toplarlardı. Kadının kararlarını ancak ehl-i örf icra mevkiine koyabilirdi. Burada örf tâbiri, açıkca siyasî otorite ve icra fikrini ifade eder.

Öte yandan bir çok İslâm yazarları, âdet anlamında örf kelimesini kullanmışlardır. Zira örf-i sultânî ile örf ü âdât arasında yakın bir ilişki vardır. Sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfî kanûnlar koyabildiği gibi, örf ü âdâtı kendi iradesini katarak kânûn haline getirebilir. Başka deyimle, örfî kanûnların çoğunun menşei, örf ü âdâttan ibarettir. Dikkat edilirse bu son halde dahi, sultanın kanûn koyan bağımsız iradesi esastır. İbn Haldûn da dahil olarak bir kısım ulema, ayrı bir örfî hukukun varlığını meşrû saymazlar. Onlara göre, dört mezhep Şeri'ata kesin şeklini vermiştir. Herşey Şeri'at içinde çözümlenmelidir ve edilebilir. Buna karşı bir kısım ulemaya göre örf prensibi, Şeri'atın dışında kalan sorunlarda ve Şeri'atın tanıdığı câiz derecesindeki işlerde uygulanabilir. Şeri'atın dört kökü (usûlü'l fıkh) yani Kur'an, sünnet, icma' ve kıyâs yanında, beşinci bir kaynak olarak örfü kabul eden ulema da vardır. Hatta bazı fakihler, kıyâs yoluile konan kanûnlara, örfü tercih etmenin mümkün olduğunu beyan etmişlerdir. Örfî bir hüküm, kıyâsî bir hükmü geride bırakabilir. Fıkat nâssı (Kur'an, hadîs ve icmâ'ı) aşamaz, onlara aykırı olamaz. Daha ileri gidenler, örfü, icma'ın şumûlü içine alırlar. Zira örf, Kur'an ve sünnete aykırı olmamak şartile, bir islâm topluluğunun izlediği ve ulemanın onayladığı bir kural olunca, icma sayılır. Bazıları, Şeri'ata aykırı olmayan her âdeti kabule eğilim gösterir. Buna karşı bazıları, ancak mutlak zaruret ortaya çıkarsa bunu câiz görür.

Genellikle fakihler için örfü meşrû gösteren prensipler, İslâm cemâatinin hayrı ve selâmeti ile adalet prensipidir. Mogol yasasının İslâm cemaati üzerinde uygulanmasını meşrû göstermek için adâlet, zayıfın kuvvetliye karşı korunması esası ileri sürülmüştür (Tursun Bey ve Ahmedî).

Pîr Mehmed'in şu fetvâsı dikkate değer: Raiyyet babasının kaçtığı toprağa geri getirilebilir mi, meselesine dair cevabı şudur: "Gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin koyun kimin ise kuzu dahi onundur deyü şâyi', ancak bu makûlede ulûlemre mürâcaat olunur, nice me'mûr ise olur, nizâm-ı memleket için olan emr-i âliye itâat vâcibdir". Burada örfün unsurları açık biçimde tespit olunmuştur: 1. Şerî'at dışı bir durum; 2. Buna dair yaygın bir âdetin veya kıyâsa esas olacak bir genel anlayışın varlığı; 3. Hükümdarın iradesi (emr-i âlî); 4. Umumi düzenin bunu gerektirmesi.

İslâm hukuk tarihinde örfün önem kazanarak yeni bir devir açması, Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Barthold, Becker, Gibb, Köprülü gibi âlimler, Müslüman-Türk devletlerinin kurulmasile, İslâm devlet anlayışı ve devlet hukuku alanında esaslı bir değişiklik meydana geldiğini kabul ederler. İslâm devletinin dinî-siyasî ümmet anlayışı karşısında, Türk-Müslüman ve sonra Mogol devletlerinde, devlet, siyasî ve icraî bir güç olarak mutlak ve üstün bir nitelik kazandı, Yalnız devletin yarar ve ihtiyaçlarını gözönünde tutan bir örfî hukuk üstün geldi. Bu gelişme, klâsik hilâfet kavramını yeni bir şekle soktu. **Râhat'us-Sudûr**'daki (yazılışı 1203) meşhur parça yeni anlayışı açık bir şekilde ifade etmektedir: "İmâmın vazifesi hutbe ve duâ ile meşgul olmak... pâdişahlığı (hâkimiyeti) sultanlara havale etmek ve dünyevî saltanatı onların eline bırakmaktır".

H. A. R. Gibb, bunu başlıca eski İran devlet geleneğinin Türk egemenlik döneminde canlanışı şeklinde açıklamaya çalışır. Fikrimizce, bunda daha çok Türk devlet anlayışı esaslı rol oynamıştır. Zira, İslâm âlemine egemen olarak gelen Türkler, Orta-Asya'dan değişmez eski bir devlet anlayışı ve belli idare gelenekleriyle geliyorlardı. Bu gelenekler, hâkim sınıfın, beylerin ve Türkmen-Oğuz gruplarının taassupla bağlı kaldıkları köklemiş âdetler ve inançlar niteliğinde idi. Biz, bir çok teşkilât esaslarını, yahut hakimiyet kavramanı ve ona bağlı pratikleri, bir yandan kuzey Çin'de, öbür yandan kuzey Karadeniz bölgesinde ve Yakın-Doğu'da birbirinden asırlarca ara ile kurulmuş olan Türk devletlerinde bulmaktayız. Müslüman Türk hükümdarlarının, İslâm hilâfet anlayışı karşısında temsil ettiği durumu en iyi Selçuklu sultanlarının halifelerle ilişkileri ortaya koymaktadır. 1055'de Bagdad'a girmiş olan Tuğrul Beg'e, Halife tarafından bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet resmen devredilmişti. Ondan sonra gelen sultanlar, bu hâkimiyeti kimse ile paylaşmak niyetinde olmadıklarını gösterdiler.

Türk hükümdarı, kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakterini daima muhafaza etmiştir. "İslâm dînine en fazla riayetkâr sayılan Türk hükümdarları bile devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır" (Köprülü, Fuad, 'Fıkh', **İslam Ansiklopedisi**; J. Schacht, **Origins of Muhammedan Jurisprudence,** Oxford 1953).

Öz Türk devlet anlayışı hakkında en önemli kaynağımız kuşkusuz Orhon kitâbeleridir. Orada hâkimiyeti Tanrıdan alan Han, hâkimiyet ve bağımsızlığı başlıca türe koymak şeklinde anlar görünmektedir: "İnsan oğulları üzerine ecdadım Bumin Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş, otururak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş (Türk budunun ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş)". Devletin varlığı, töre koyan Han ile ayaktadır. Orta Asya Mogol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kagan gibi bir cihan imparatorluğu kurmuş olan Temuçin de Çinggis Han, yani cihan imparatoru ilân edildiği zaman Yasa'sını ilân etmişti. Bu iki olay aynı tarihe (1206) rastlar. O, torunlarına, cihan hakimiyeti ellerinde kalsın istiyorlarsa, Yasa'dan aslâ ayrılmamalarını tavsiye etmiştir. Yasa ahkâmı, hanların kendi iradeleri ile çıkardıkları yeni kanûnlarla (bilig) tamamlanmıştır. Yasa'nın kökeni kuşkusuz steplerdeki Türk-Mogol kavimlerinin asırlık gelenekleri ve eski devlet prensipleri olmakla beraber (Barthold, Vladimirtsov ve Z. V. Togan'ın fikirleri budur), Vernadski'nin kuvvetle belirttiği gibi, Cengiz Han, bunların fevkinde yeni bir hanlık hukuku kurma fikrile yasayı koymuştur. Z. V. Togan'a göre, Orta-Asya'da Türk ve Mogol kavimleri arasında Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl, esas hatları aynı kalmış bir Töre mevcut olmuştur. Bu Töre veya Yasa, devlet teşkilâtının ve hanlık hakimiyetinin temelini teşkil etmiş, onun yanında bağımlı kavimlerin gündelik işlerini idare eden yerel kanûnlara, hanlık hukuku ile çatışmadığı ölçüde, izin vermiştir. Bu varsayımın büyük bir gerçek payı sakladığına kuşku yoktur. Müslüman olan Cengiz Han oğulları dahi, özellikle devlet idaresinde Yasa esaslarına titizlikle sadık kalmışlardır. Yasa'nın bir nüshası, İran'da hüküm süren Cengiz oğulları tarafından özel bir hazinede büyük bir saygı ile saklanırdı. "Altun-Ordu Hanlarından Müslüman olan Berke (Baraka), Mısır ve Suriye'deki üstün nüfuzu sayesinde, orada Yasa'nın devlet hâkimiyetiyle ilgili alanlarda egemen olmasını sağlamıştır" gözlemi, Makrîzî tarafından ifade olunmuştur. Bu devirde, Yakın-Doğu'da, Yasa ile Şeri'at arasında rekabet aynı zamanda ulema ile beyler arasında bir rekabet halini almıştır. Yasa'ya çok bağlı olan Timur'un torunu Uluğ Bey'in katlinde şeri'atçı ulemanın rol oynadığı ileri sürülmüştür. 14-15.yüzyılda Şeri'atın her tarafta kuvvetli tepkisine rağmen (misâl olarak Kadı Burhaneddin hatırlanabilir), Anadolu'da, bilhassa Orta-Asya geleneklerine bağlı kalmış olan Uc Türkmen devletlerinde (bu arada Osmanlı devleti), İlhanlı devleti örneği, hukuk ve idare alanında kuvvetli ve sürekli bir etki yapmıştır. 14. yüzyıl sonlarında Germiyan bölgesinde, yani uclarda yetişmiş Türk şairi Ahmedî'nin, Yasa'yı ve Mogol idaresini öğen mısraları malûmdur. Onda, özellikle adâlet esasının-tıpkı Makrîzî'de görüldüğü gibi-Yasa'nın hâkimiyetini meşrû gösteren bir kanıt olarak ele alındığını belirtmek gerekir. Hükümdarın sırf kendi iradesile koyduğu kanûnlar, İlhanlılar'dan sonra gerek Osmanlılar'da gerekse Doğu-Anadolu ve İran'da kurulan Türkmen devletlerinde (meselâ Akkoyunlular) Yasa veya Yasaknâme adı altında toplanacaktır. Keza, Timur'a atfolunan Tüzukât'ta Yasa ruhu hâkimdir.

Bütün bu devletlerde, devlet idaresinde ve askerî sınıf arasında geçerli olan örfî hukuk ile halkın gündelik işlerinde (sözleşmeler, mîrâs hukuku) uygulanan Şeri'at arasındaki ayrılığı en açık

KASIM - ARALIK GÜNDEMİ

bir şekilde gösteren müessese, kadıaskerlik (kadileşkerlik) ve yargıcılık kurumudur. Harezmde, İran'da, Irak'ta kadıların şerî mahkemeleri yanında yargu (yargı) mahkemeleri yer almıştı. Anadolu Selçuklularında kadıaskerlik kurumu vardı. 1357'de Bagdad'da bir cami kitabesinde, Şer'î kaza ile yargucıların kazâsının (adlî yetkisinin) ayırd edilmiş olduğunu bilmekteyiz. Osmanlılarda devlete mensup kişiler (askerî sınıf) için adlî makam, kadıaskerlik olacaktır. Askerînin suçları veya miras taksimi vs. yerel Şer'î mahkemelerce değil, kadıasker tarafından görülmekte idi. Devlet hukuku ile Şeri'at arasında ayrılık, Osmanlı devletinde, yukarıda açıklamağa çalıştığımız geleneğin bir devamı olarak, açık bir şekilde ve bazan en ileri şekillerinde gündemde kalmıştır. Aşağıda bunu göstermeye çalışacağız.

Orhan Bey zamanında Orta-Anadolu hâlâ doğrudan doğruya İlhanlılara bağımlı bulunuyor, ve Orhan'ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilâyetleri (Ucât) arasında sayılıyordu. Z. V. Togan'a göre "Orhan Bey'in bildiği devlet nizâmı ve kanûnu ancak töre ve yasaktır. Devletin esası Şeri'at değil, yasaktır". 16. yüzyıla ait Hüdavendigâr sancağı evkaf-ı Selâtin defterinde Orhan devrinde yapılmış evkaf ve temliklere ait kayıtlar ve bize kadar intikal etmiş bazı orijinal belgeler açık surette göstermektedir ki, Z. V. Togan fazla ileri gitmiştir. Orhan'ın oldukça gelişmiş olan bir merkezî idare cihazı ve orada Şer'i kaidelere göre belgeler düzenleyen bürokratlar mevcuttu. İlk vezirler ulemadandı. Fakat bu devre ait vakf ve temlik belgelerinden, örfî vergi esaslarının daha bu devirde yerleşmiş bulunduğu gerçeği de ortaya çıkmaktadır. 1366 tarihinde Murad Bey, Ahi Musa'ya verdiği vakıf berâtında onu "cemî' avâriz-i dîvânîden ve tekâlîf-i örfiden, ulakdan ve sekbandan ve cerebordan ve nâibden ve salgundan muâf ve müsellem" tutmaktadır. Burada sayılan vergiler ve hizmetler, tamamile örfî hukuka aittir, örfî kanûnlara dayanır. Şunu da işaret etmek gerekir ki, bu vesikada ve başka temliknâmelerde verilmiş olan muâfiyetler, şekil ve içeriği bakımından eski Türk-Mogol tarhanlık kurumu ile ilgilidir.

I. Bayezid devrinde (1389-1402) Toroslar'dan Tuna'ya kadar Osmanlı merkeziyetçi imparatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında "Ucların hükümdarı" (Sâhibu'l-Ucât) sıfatile anılırsa da, o büyük bir müslüman İmparatorluğun sahibi olarak kanûn koyma ve teşkilâtlandırma alanında yeni bir aşamayı temsil eder. Eski Osmanlı rivâyeti (Anonim Tevarîh) onun devrini, merkezî hazineyi genişletme, yeni vergiler koyma, defter ve tahrir usûllerinin uygulanması, kadılık müessesesinde islâhat vs. gibi bir çok yeniliklerin uygulandığı bir devir olarak anlatır. Şeri'atın çiğnenmiş olduğu, bütün şikâyetlerin ortak iddiası halini almıştır. Bununla beraber, devrinde Mısır uleması tarafından büyük saygı ile anılan Osmanlı âlimi Mehmed Fenârî, Şeri'atın mümessili sıfatile Bayezid zamanında devlet işlerinde nüfuz sahibi idi. Keza Câmi'ul-Fusûleyn adlı eseri asırlarca kullanılmış olan meşhur fıkh âlimi ve ihtilâlci Şeyh Bedreddin Mahmud aynı dönemde yetişmiştir. Yıldırım Bayezid'in, bir hukuk meselesi üzerinde kendi kendine hüküm vermeye kalkışması karşısında Mehmed Fenârî'nin itiraz ettiğine dair rivâyet (Şakâyık, Terc., s. 50, 100, 112) burada kayda değer. Öbür yandan Bayezid'in kanûn koyma ve yeni nizamlar getirme hususundaki faaliyetlerini bu devre kadar çıkan resmî vesikalar da teyit ediyor. Meselâ, Osmanlı merkezî idaresine, örfî vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olan tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Bayezid devrine çıkmaktadır. Tamamile örfî kanûnlara dayanan idarede kul sisteminin geniş ölçüde uygulanması yine bu devirdedir. Bayezid, askerî idare sistemini kurmak gayesile, ulema sınıfının karşı koymasına aldırmayıp, ulemaya yarayan bir çok vakıfları devlet eline geçirmiş, askerî sınıfa vermiştir. Devletin yüksek çıkarları, askerî ihtiyaçlar öteki kaygılardan üstün sayılmıştır.

Fetret devrinde Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması ve iç mücadeleler, tabiatile bu istikametteki gelişmeyi hayli kösteklemiştir. Fetret devri gerçekte 1413'e değil, Düzme Mustafa'nın 1422'de ortadan kaldırılmasına kadar sürer. 1416'da Şeyh Bedreddin hareketi bir bakıma,

merkezin gittikçe kuvvetlenen sünnî ve devletçi siyasetine karşı, askerî hudud eyaletlerinde ve Türkmenler arasında kendini gösteren hoşnutsuzluğun bir göstergesidir. Devletin bu hareketleri ezmesi, Şeri'ati temsil edenlerin idarede kuvvet bulmasını ve hatta Bayezid devrinde alınmış bir kısım önlemlerin kaldırılması sonucunu vermiştir. Bunu, evkaf ve emlâkın idaresinde, yerel bey ailelerine verilen tâvizlerde ve devletin daha esnek politikasında kanıtlayabiliyoruz.

II. Murad dönemine (1421-1451) ait bol vesika malzemesi, bu dönemde klasik şekillerile devlet teşkilâtında örfî hukukun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu belgeler arasında en ayrıntılı olanı 1431 tarihli Arvanid ili timar defteri, (yay. H. İnalcık, TTK 1954) timar sisteminin, örfî Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla statülerinin, özetle 16. asırda gördüğümüz teşkilât esaslarile teâmüllerin, yerleşmiş bulunduğunu göstermektedir. Esâsen, Fâtih kanûnnamesi büyük kısmı itibarile 1451'den önceki kanûnların bir araya getirilmesi ile vücut bulacaktır.

Osmanlı hukukunun gelişmesinde Fâtih devri kesin bir dönüm noktasıdır. Osmanlı teşkilâtının ve hukukunun, onun tarafından Bizans örnek alınarak meydana getirildiği varsayımı hayli abartılıdır. Ama, Köprülü'nün de işaret ettiği gibi, vergiler ve başka alanlarda, bazı örfî kanun ve kurumlarda Bizans örneklerinin devam ettiğini son araştırmalar ortaya koymuştur (bak. çift-hane sistemi).

Fâtih devrindeki hukukî gelişme, bir temel faktöre dayanır, o da İstanbul'un fethinden sonra Fâtih'in sınırsız bir otorite kazanması ve merkezî ve mutlak imparatorluğu kesin olarak kurma çabasıdır. İstanbul Fâtihi, mutlak otoritesini, devlet teşkilâtında, kanûnlarda yaptığı yeniliklerle gerçekleştirmek gayesini izlemiş ve onun mutlak otoritesi sayesinde örfî hukuk üstün bir duruma gelmiştir. İmparatorluğun gerçek kurucusu Fâtih olduğu gibi, Osmanlı hukuk anlayışı ve kanûnları üzerinde de kesin ve sürekli bir etki yapmış olan Osmanlı hükümdarı Fâtih'tir. Onun eskiye bakarak getirmiş olduğu derece farklı, sonuçta bir nitelik farkı doğuracak derecede kuvvetli olmuştur, denebilir. Osmanlı padişahlarının en nüfuzlusu ve serbest fikirlisi olarak Fâtih, mutlak hükümranlık otoritesini, devleti belli bir amaca göre düzenleme ve serbest kanûn koyma doğrultusunda kullanmıştır. Kısaca, o yasa ve kanûn hükümdarı olmuştur.

Devlet içinde mutlak otoritesini kurmak için Fâtih, ilkin ulemadan güçlü vezir Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırdı ve ondan sonra, bir tanesi müstesna, tüm veziriazamlarını kul aslından gelen kimseler arasından seçti. Ulemadan olan Karamanlı veziriazam Mehmed Paşa (1477-1481) ise, örfî hukukun, yani Padişah otoritesinin kuvvetlenmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur. Fâtih'in çağdaşı büyük âlim Kemal Paşa-zâde, merkezî devlet otoritesinin kurulması bakımından kul sisteminin önemini belirtir.

Fatih, hüküm formunda olarak çıkardığı bir çok kanûnlardan (bak. R. Anhegger ve H. İnalcık, Kanûnnâme-i Sultanî, Ankara: TTK 1956) başka iki kanûnnâme ilân etmiştir. Bunlar, İslâm hukuk nazariyesi karşısında şekil ve içeriği bakımından kuşkusuz önemli bir yenilik teşkil ederler: Şeri'at karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesile bağımsız kanûnnâmeler çıkarması, İslâmî esaslara değil ancak yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, Türk Mogol geleneğine bağlanabilir. Fâtih'ten önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşah'ın, Delhi sultanlarının, İlhanlıların kanûnnâmeler çıkardıkları kaynaklarda işaret edilmiştir.

Fâtih'in biri devlet teşkilâtına, öteki reaya ile ilgili idare, maliye ve ceza alanlarına ait çıkarmış olduğu iki kanûnnâme, bâb ve fasıllara ayrılmış, olabildiği kadar sistemleştirilmiş resmî kanûn kodlarıdır. Ö. L. Barkan, bu çeşit genel Osmanlı kanûnnâmelerinin resmî olmayan derlemeler olduğu, resmî muâmelâta ve kadı hükümlerine esas teşkil eden resmî "code" niteliğinde olmadığını ileri sürmüştür. Bunlar, Barkan'a göre "Padişah yahut idare adamlarına imparatorluk teşkilât ve müesseseleri hakkında genel bir fikir vermek üzere" meydana getirilmiş taslaklardır. Bu kânûnnâmelerden bir kısmı gerçekten böyle ol-

makla beraber, Fâtih kanûnnâmesi, resmî devlet kanunnâmesidir. Bu fikrimizi desteklemek için burada kısaca şu noktaları kaydedebiliriz: Topkapı Sarayı'ndaki bir kanûnnâmede Anadolu beylerbeyinin elindeki kanûnnâmeyi İstanbul'a nişancıya gönderdiği ve onun divandaki yeni kanûnnâme (herhalde sancak kanûnu değil) ile bunu karşılaştırıp farkları kenarına işaret ettikten sonra Paşaya geri gönderdiği yazılmış ve şu cümle eklenmiştir: "Paşa hazretleri dahi anınla cümle memâlik hususâtın bu kanûn-i şerîf muktezasınca amel ede". Bugün bize kadar gelen birçok kanûnnâmelerin üzerinde bulunan "Yeni ve Muteber Kanûnnâme" açıklaması da gösterir ki, belli bir zamana ait resmen geçerli sayılan kanun mecmuaları vardı. Nihayet 1596 tarihli I. Ahmed adâletnâmesinde. Kanunî Süleyman'ın kanûnnâme yapıp, her şehirde kadılar mahkemesinde amel edilmek üzere eyaletlere gönderdiği açıkça bildirilir. Biz Viyana Millî Kütüphanesi'nde tuğralı bir kanûnnâme tespit ettik.

Fâtih Mehmed'in devlet teşkilâtına ait kanûnnâmesi, kendi emrile toplanmış, onun tarafından kontrol ve ikmal edildikten sonra ilân edilmiştir. Teşkilâta ait kanûnnâmesinde Fâtih, Nişancı Leys-zâde'ye, Divan'da amel edilmek üzere bir kanûnnâme tanzim etmesini emretmiş, o da Fâtih'ten önce ataları zamanında geçerli kanunları bir araya getirmiş, bunu Padişah gözden geçirmiş, eksik kalan noktaları bizzat tamamlanmıştır. Nişancı, bu kanunnâmenin Padişahın ağzından nakil suretile meydana getirildiğini işaret etmektedir. Kanûnnâmenin başında Padişahın bir hattı, yani doğrudan doğruya kendisi tarafından yazılmış bir emri de vardır ve aynen şudur: "Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kanûnumdur, evlâd-i kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar".

İncelediğimiz bu kanunnâmenin, Nişancı Karamanlı Mehmed Paşa'nın veziriazamlığı sırasında (1477-1481) düzenlendiği tahmin olunmaktadır. Bu kanûnnâmeyi toplama ve tertip etme vazifesi nişancı (tevki'î) Leys-zâde Mustafa oğlu Mehmed'e emredilmiştir. Bir bakıma Şeri'at için müfti ne ise, örfî kanûnlar için nişancı da öyle sayılır (bunu belirtmek için bir nişancıya "müfti-i kanûn" lakabı verilmiştir.) Padişahın çıkardığı bütün örfî kanunlar nişancının elinden geçer, zira onların tasdiki, yani Padişah tuğrasının çekilmesi nişancı eliyle yapılır. Öbür yandan, vergi sisteminin, timar teşkilâtının, arazi tasarrufunun kütük defterleri niteliğindeki tahrir defterleri, onun kontrolu altındadır. Örfî hukukun hâkim olduğu bu alana ait hüküm ve kanûnlar çoğu kez bu devterlere kaydedilir. Kanûnların en son tasdikli nüshâları daima nişancının eli altındadır. Örfî hukuka ait meselelerde geçerli kanûnu bildiren son makam nişancıdır ve kendisine başvurulur. Onun içindir ki, Fâtih, kanûnların toplanması işini nişancıya havale etmiştir. Genellikle Sultanî kanunların nişancılar tarafından (Celâl-zâde Mustafa, Hamza Paşa) tertip olunduğunu göreceğiz.

Bu kanûnnâme doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kuralları, yani tam anlamıyle örfî kanûnları içine almaktadır. Metinde, Fâtih, "ahvâl-i saltanata nizâm" verdiğini belirtmiştir. Hükümetin kuruluş tarzı, hükümet erkânı, yetkileri ve protokol, Padişahla ilişkileri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve emeklilikleri, cezalar, hepsi Şeri'atle değil, Padişahın iradesile belirlenen hususlardır. Kanûnnâmede saraya ait hizmet sahiplerinin de devlet teşkilâtı içinde gösterilmesi, Osmanlı idaresinin niteliğiyle ilgili bir özelliktir. Zira, Saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün teşkil ederler. Padişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle kapısındaki hükümet hizmetleri aynı nitelikte sayılmakta ve hükümet makamlarına Saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir (Kul sistemi). Öbür yandan devlet hizmetlisi olarak ulemanın da teşkilât içinde yeri ve merâtibi gösterilmiştir.

Örfî kanûnlar, Padişah fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılır. Zira kanunların kaynağı ve dayanağı Padişah iradesidir. Bunlar birer Padişah emrinden ibarettir, genel fermanlarda bulunan ögeleri taşır. Bu sebebden bu kanûnnâmenin en başında Padişahın hatt-i hümâyûnu yer almıştır. Bu özellik, onun resmî bir kanun mecellesi olduğunu ispat eder. Böylece, bu kanûnnâme maddeleri, kendisile amel edilmesi (ma'mûlün bih) zorunlu hukuki kurallar halini alır.

İşaret edilmesi gereken bir nokta da, bu kanûnnâmenin "ebed'ül âbâd ma'mûlün bih" olmak için vücude getirilmiş olmasıdır. Osmanlı hukukunda, aslında, bir Padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanûnlar ve akd ettiği andlaşmalar, verdiği beratlar kendisinden sonra gelen padişahları bağlamaz. Yürürlükte kalmaları için yeni padişahın, bunları ayrıca tasdik etmesi lâzım gelir. Fâtih, bu kanûnların atası ve dedesi kanûnları olduğunu belirtiyor ve "benim dahi kanûnumdur" ibaresile bu tasdik, durumunu tamamlıyor. Fakat fazla olarak, kendisinden sonra gelecek padişahları bu kanûnla bağlamak istiyor ve kuşkusuz böylece kendisine kanûn koyucu olarak özel bir mevki vermiş oluyor. Gerçekte İstanbul Fâtihi, İmparatorluğun kurucusu olduğu bilincini besliyordu. Bu nokta, kanûnnâmenin dibâcesinde nişancının ifadesinden de bellidir. Nişancıya göre, bunca fütûhât ve özellikle İstanbul fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fâtih'in, atalarının kanûnlarını toplayıp tamamlamak suretiyle bir kanûnnâme vücuda getirmesi zorunlu görülmüştür. Burada, töre ve yasaların, İmparatorluk kuran büyük hanlar tarafından ebedi kanûnlar olarak ilân edildiği hatırlanabilir.

Bu kanûnların ve teşkilâtın büyük bir kısmının, Fâtih'in hatt-i hümayununda söylendiği gibi, Fâtih'ten önceye ait olduğuna kuşku yoktur. "Kanûnumdur" veya "Emrim olmuştur" ifadelerini kullandığı noktalarda dahi, Fatih'in çok kez eski teamül ve kuralları onaylamaktan başka bir şey yapmadığı söylenebilir. Fakat "defterdarlık ve nişancılık verilmek Sahn müderrislerine dahi-kanûnumdur" dediği zaman bu kuralın kendisi tarafından konduğu kuşku götürmez. Sahn medreselerinin onun tarafından yapıldığını biliyoruz. Hükümet adamlarının ayrı bir arz odasında Padişaha arza çıkmaları yönteminin yine onun tarafından ihdâs edilmiş olduğu başka kaynaklardan bilinmektedir. Bir yerde açık olarak teamülü değiştirdiğini şöyle belirtir: "Cenâb-i şerîfimle kimesne taam yemek kanûnum değildir, meğer ehl-i iyaldan ola. Ecdâd-i izâmım vüzerâsile yerler imiş, ben ref' etmişimdir". Yaptığı öbür değişiklikler, teşrifâtta, merâtipte, maaş miktarlarında olmalıdır. Fakat biz kanûnnâmede adı geçen memuriyetleri, hizmetleri ve teâmülleri daha II. Murad devresine ait vesikalarda tesbit edebilmekteyiz.

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeğe değer. Daha I. Bayezid, Kosova harb meydanında (1389) Kardeşi Ya'kub'u idam ettiği zaman, bir iç harbi önlemek için vezirlerin reyile bunu yaptı. Sonradan onun oğulları arasındaki iç savaş aynı hareketi haklı gösterecek derecede devleti sarsmıştır. I. Mehmed büyük oğlu Murad'ı veliahd yaptığı zaman, iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için önlem almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanan ve Bizans ve Karamanoğlu ile birleşen kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam etti. Bizans tarihçisi Dukas, bununla ilgili olarak Osmanlılarda kardeş katlinin bir âdet olduğunu işaret eder. Fâtih tahta çıkar çıkmaz, atalarının yaptığı gibi, küçük kardeşi Ahmed'i ortadan kaldırdı. O, bu eski teâmülü kanûnnâmesinde, "Karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdir, ekser ulema dahi teevîz etmiştir" formülile ifade etti. Yoksa bunu mutlak bir kural olarak koymadı.

Devlet büyüklerine ait birinci bâb şu şekilde biter; "Bu kadar ahvâl-i saltanata nizam verildi, şimden sonra gelen evlâd-i kiramımdan dahi islâhına sa'y etsünler". Burada Fâtih'in, koyduğu kanûnların islâh edilebileceğini kabul etmesi, hukuk görüşü bakımından önemle belirtilmeğe değer bir noktadır.

Fâtih'in bu kanûnnâmesine, devlet teşkilâtına ait nizâm ve kuralların ancak bir kısmı girmiştir. Fâtih'in ikinci kanûnnâmesi reâyâ kanûnudur; yani vergi yükümlüsü tebaanın vereceği örfî vergileri gösterir. Böylece kanûnnâmelerin, biri askerî diğeri reâyâya ait olmak üzere ikiye ayrılması, Osmanlı devletinin sınıflar statüsüne ait temel anlayışı, askerî ve reaya statüsündeki temel ayrılık prensibini yansıtır. Askeri şümûlüne, devlet hizmetinde olup berat ile maaş alan bütün sınıflar girer. Onlar kadıaskerin hükmü altındadır. Reâyâ, askerî sınıf haricinde vergi veren bütün tebaa, tarımcı, esnaf ve tüccardır. Bu açıklamalar, Osmanlı devletinde dînî Şer'î kurallar dışında bir hukuk düzeni olmadığını ileri sürenler için, umarız ki, yeterince bilgi ve kanıt sağlamıştır. □